

Strategie a praktiky sladování rodinných a pracovních rolí

Kamila Svobodová

Žena a muž v rodině a na trhu práce

Sborník příspěvků XXXIX. konference České demografické společnosti

Praha 27. květen 2009

příloha 1. čísla 52. ročníku

časopisu Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje - ISSN 0011-8265

14

Strategie a praktiky sladování rodinných a pracovních rolí

Kamila Svobodová

Strategies and Practices of Work-life Balance

Questions of work-life balance and the division of gender roles are currently very topical in the context of high female employment, especially in families where it is necessary to secure the care of children. This paper focuses on the traditional model of the division of labour in the family in the Czech Republic, where women are mainly responsible for caring for the family and looking after the household and men primarily work to earn money and where, at the same time, the two-income family model is preferred. Attention will be devoted to preferred strategies regarding the reconciliation of work and family and preferred models of female participation in the labour market during different stages of their life course. Real practices of parents will be studied in connection with expectations and strategies, especially the method of providing care for children and flexible forms of employment. The data analysed is taken from relevant quantitative surveys conducted during the last few years.

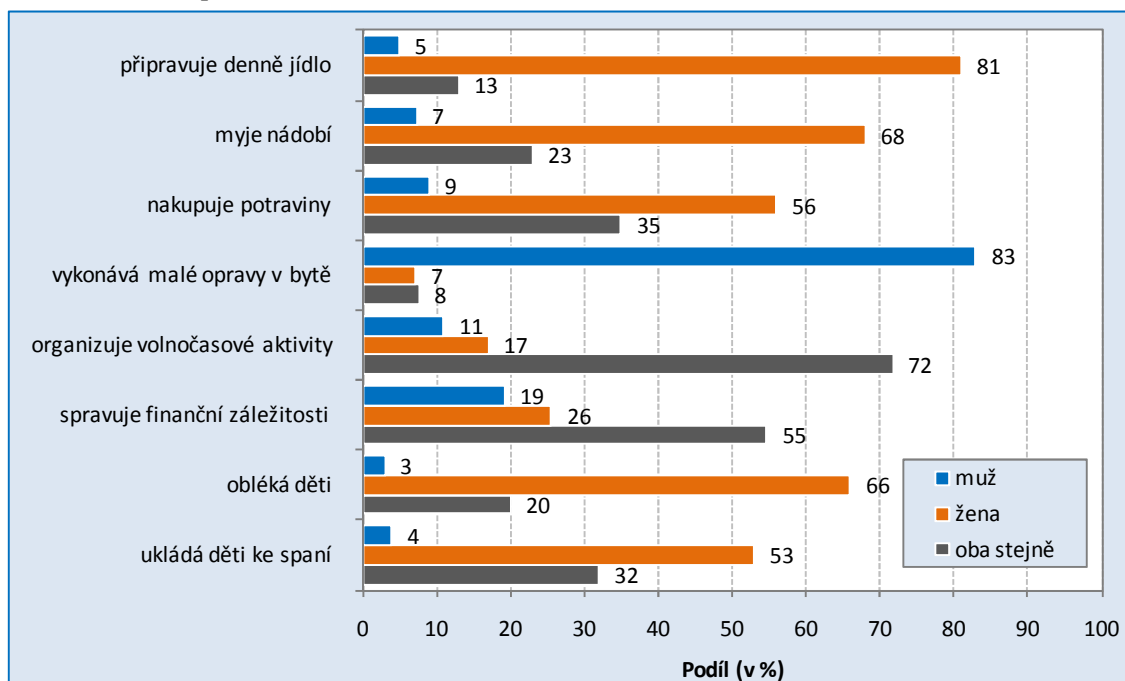
Keywords: family, work-life balance, division of gender roles, flexible forms of employment

Problematika harmonizace rodinných a pracovních povinností a dělby rolí mezi partnery je v současné době, v kontextu vysoké míry participace žen na pracovním trhu, velmi aktuální, a to především v rodinách, kde je nutné optimálně zajistit péči o malé děti. Následující text se proto bude zaměřovat na otázky rozdělení genderových rolí v České republice, na preferované

strategie při sladování rodinných a pracovních zájmů a preferované modely zapojení žen na trhu práce v různých obdobích jejich života. V návaznosti na představy a strategie budou studovány reálné praktiky, které rodiče různých starých dětí v této oblasti uplatňují, zejména co se týče způsobů zajištění péče o malé děti a využívání flexibilních forem pracovních režimů.

V české společnosti po celé 20. století až do současnosti přetrvává tradiční dělba rolí v rodině, podle které je muž považován za hlavního živitele rodiny a žena nese hlavní zodpovědnost za péči o rodinu a domácnost (Kuchařová a kol., 2006b). Potvrzují to i výsledky empirického výzkumu Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy (GGS: Generations and Gender Survey). Podle výpovědí dotazovaných vykonává žena ve většině domácností klasické domácí práce, jako je každodenní příprava jídla, mytí nádobí či nákup potravin a zároveň na ní častěji spočívají činnosti spojené s péčí o děti (oblékání, ukládání ke spaní, péče v nemoci apod.). Oproti tomu jedinou doménou, která v drtivé většině případů náleží pouze mužům, je vykonávání drobných oprav v bytě. Mezi činnostmi, na kterých se podílejí povětšinou oba partneři společně, patří například organizování volnočasových aktivit [včetně herních a volnočasových aktivit dětí (Šťastná, 2008)] či správa finančních záležitostí domácnosti (obr. 14.1).

Obr. 14.1 – Dělbba práce v domácnosti (v %)

Poznámka: Zahrnuje pouze respondenty, kteří žijí se svým partnerem ve společné domácnosti, resp. respondenty, s nimiž žijí ve společné domácnosti nějaké děti ve věku 14 let a mladší. Výběrový soubor vážený na populaci.

Pramen: GGS 2005.

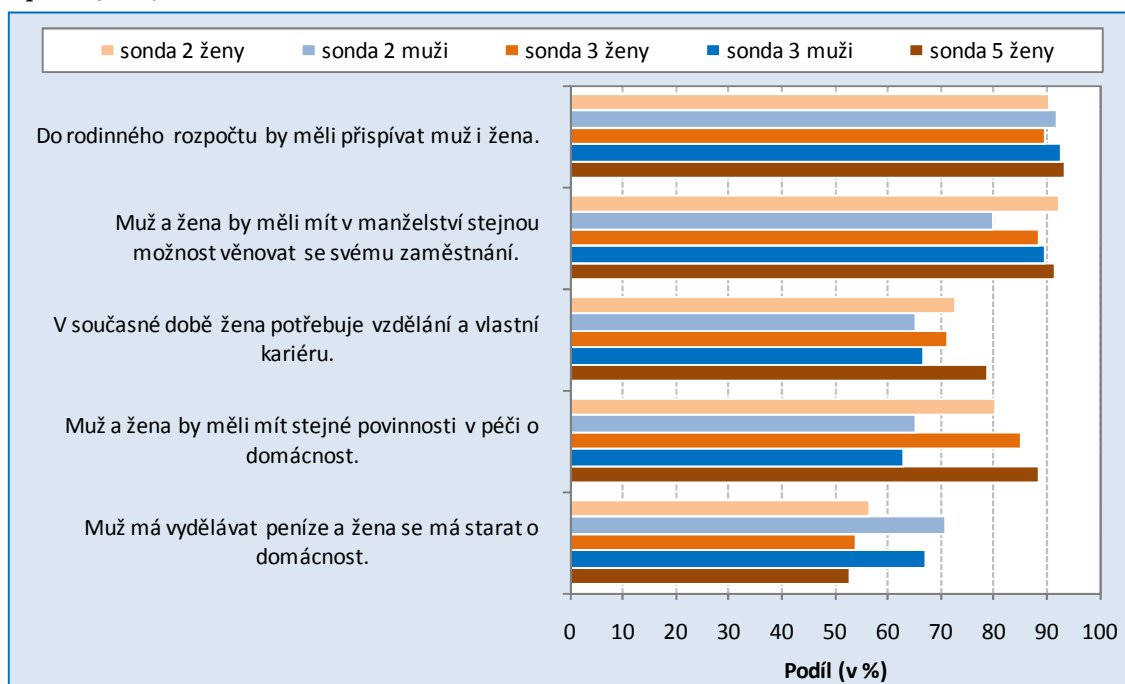
Z hlediska nejvyššího dokončeného vzdělání je možné říci, že vyučené ženy častěji než ženy s vyšším vzděláním vykonávají domácí práce vždy nebo obvykle samy, ženy vysokoškolačky se častěji dělí o tyto činnosti s partnerem. Na zmiňovaných pracích, které bývají obvykle považovány za ženskou doménu (tj. již jmenovaná příprava jídla, mytí nádobí, nákup potravin

apod.) se ve vyšší míře podílejí oba partneři též v domácnostech nejmladších respondentů (tj. ve věku 18–29 let), což je dokladem toho, že v partnerských vztazích dochází k určitému pozvolnému posunu směrem k větší genderové rovnosti. Nicméně i přes tuto pozitivní tendenci směrem k vyšší participaci mužů i v těchto mladých partnerstvích zmíněné činnosti stále vykonává většinou žena (Svobodová, 2008).

Vedle tradičního rozdělení genderových rolí zároveň souhlasí naprostá většina osob dotazovaných ve výzkumu Rodina, zaměstnání, vzdělání s modelem dvoupříjmové a dvoukariérní rodiny, kdy oba partneři přispívají do rodinného rozpočtu a mají stejnou možnost věnovat se svému zaměstnání, přičemž s častějším rozhodným souhlasem se setkáme u žen. Většina lidí se též domnívá, že žena potřebuje v současné době vzdělání a vlastní kariéru. V těchto názorech se projevují odlišné hodnotové orientace vysokoškoláků, kteří vnímají potřebu vzdělávání a seberealizace o něco intenzivněji než osoby se vzděláním nižším. Zároveň je zde patrný nejčastější souhlas matek žijících bez partnera, pro které vzhledem k jejich životní situaci samoživitelek a závislosti (zcela nebo z většiny) na příjmu ze své výdělečné činnosti je zaměstnání velice důležité.

Velká část zástupců dotazovaných rodin s dětmi je tedy zastáncem egalitárního modelu, v němž oba partneři vykonávají placené zaměstnání a zároveň mají stejné povinnosti v péči o domácnost, nicméně propagátory tohoto modelu jsou výrazně častěji ženy než muži (viz obr. 14.2). Přes tyto rovnostářské postoje ovšem nemalá část respondentů současně souhlasí se stereotypním výrokiem, že muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost. Zde se se souhlasem setkáme především u mužů, v případě žen se jedná o ty s nejnižším vzděláním.

Obr. 14.2 – Souhlas s výroky týkajícími se rodiny a zaměstnání, podle pohlaví a typu rodiny (kladné odpovědi, v %)

Pramen: RZV – sonda 2 – mladé rodiny; sonda 3 – rodiny se školními dětmi; sonda 5 – neúplné rodiny.

Z uvedeného je patrné, že ženy, jimž je přisuzována jak role hospodyně a pečovatelky o rodinu, tak role výdělečně činné matky, jsou mnohdy vystavovány tzv. „dvojitou zátěží“ (Chaloupková, Šalamounová, 2004) a zejména v době, kdy jsou děti malé, nutností harmonizovat rodinné a pracovní povinnosti.

Vysoká míra účasti žen na trhu práce, ekonomický tlak vyžadující výdělečnou činnost obou partnerů z důvodu zajištění přijatelné životní úrovně rodiny a zároveň zmíněná potřeba žen uplatnit se jak ve sféře rodinné, tak i pracovní se projevuje mimo jiné v preferovaných modelech zapojení žen na trhu práce v různých obdobích jejich života.

Plný úvazek žen je zcela jednoznačně preferován v počáteční fázi rodinného cyklu, tj. než se narodí děti, a dále pak po odchodu dospělých dětí z domova (tab. 14.1). Po narození dítěte, zhruba do tří let jeho věku, se většina dotazovaných mužů i žen přiklání k osobní celodenní péči matek o dítě a tudíž k přerušení jejich výdělečné činnosti a setrvání v domácnosti. V době, kdy dítě dosáhne předškolního věku, se více jak polovina respondentů z dotazovaných rodin přiklání k návratu žen na trh práce na částečný úvazek, setrvání v domácnosti preferuje zhruba čtvrtina a nejmenší podíl by byl pro zaměstnání na plný úvazek. Spolu s nástupem dítěte do základní školy a jeho rostoucím věkem by se pak ženy měly ve vyšší míře navracet na plný úvazek, nicméně i částečný úvazek se nemalému podílu dotazovaných rodičů stále jeví jako optimální řešení harmonizace práce a rodiny v této životní fázi.

Tab. 14.1 – Typy ideálních pracovních úvazků ženy podle věku dítěte, podle typu rodiny (v %)

Období podle stáří dítěte/dětí	Práce ženy podle typu úvazku a typu sondy								
	na celý úvazek			na částečný úvazek			zůstat doma		
	2	3	5	2	3	5	2	3	5
po uzavření sňatku, než se narodí děti	91,4	94,2	88,2	4,6	3,6	5,8	4,0	2,2	6,0
některé z dětí ve věku 1– 2 roky	1,4	1,2	1,0	4,8	4,6	2,8	93,8	94,2	96,2
některé z dětí ve věku 2– 3 roky	1,6	1,8	1,6	16,6	12,2	14,2	81,8	86,0	84,2
některé z dětí ve věku 3– 6 let	17,0	11,8	15,0	58,8	57,6	59,6	24,2	30,6	25,4
nejmladší dítě začne chodit do školy	42,4	37,8	39,4	50,6	51,0	51,4	7,0	11,2	9,2
nejmladší dítě chodí do ZŠ	x	63,8	67,2	x	31,8	29,4	x	4,4	3,4
po odchodu dětí z domova	94,0	94,8	94,8	3,4	3,8	3,8	2,6	1,4	1,4

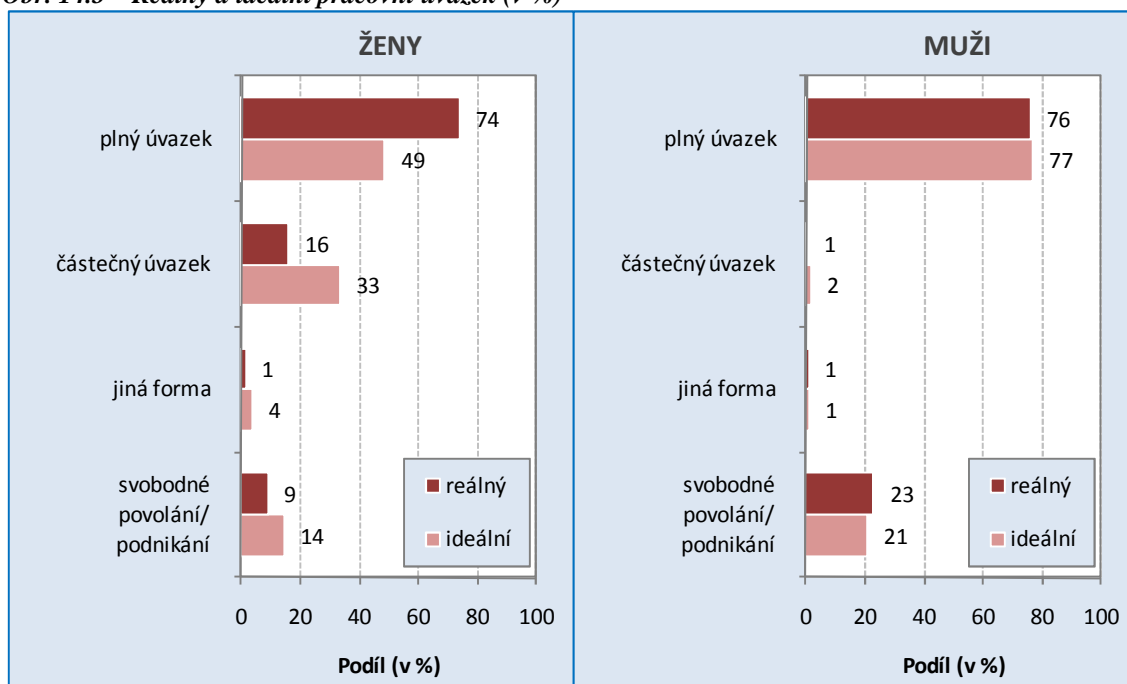
Poznámka: Čísla ve 3. řádce označují typ sondy.

Pramen: RZV – sonda 2 – mladé rodiny; sonda 3 – rodiny se školními dětmi; sonda 5 – neúplné rodiny.

Z uvedeného je zřejmé, že práce na zkrácený úvazek je v určitých životních obdobích pro ženy vítána, ovšem mezi představami a realitou existuje značný nesoulad. Jak je patrné z následujícího obrázku porovnávajícího podíly rodičů dětí do 6ti let podle jejich reálného a ideálního pracovního úvazku, tříčtvrtinová většina mužů i žen pracuje na plný úvazek, mužům však na rozdíl od žen tato forma častěji vyhovuje, tzn. téměř shodný podíl mužů ji zároveň považuje za nejlepší. Ženy oproti tomu preferují plný úvazek jen v polovině případů, neboť třetina všech dotazovaných matek by uvítala práci na úvazek částečný, což je dvojnásobek

oproti reálnému podílu takto zaměstnaných žen. Zde je nutné zdůraznit, že práce na částečný úvazek je ve stávajících podmínkách obtížně dostupná (Kuchařová a kol, 2006a), neboť zaměstnavatelé ji svým zaměstnancům nenabízejí příliš často [podle studie Haberlové a Kyzlinkové (2007) nabízí práci na zkrácený úvazek svým zaměstnancům necelé dvě třetiny organizací působících v ČR, ovšem všem zaměstnancům je to umožněno pouze v každém desátém podniku]. Zároveň s sebou nese určitá rizika a v porovnání s plnými úvazky je ekonomicky nevýhodná, což je jedním z nejčastěji uváděných důvodů, proč o tuto formu nebývá zájem ze strany mužů, považovaných za živitele rodiny. Pokud tedy někdo na zkrácený úvazek pracuje, jsou to podstatně častěji ženy nežli muži.

Obr. 14.3 – Reálný a ideální pracovní úvazek (v %)

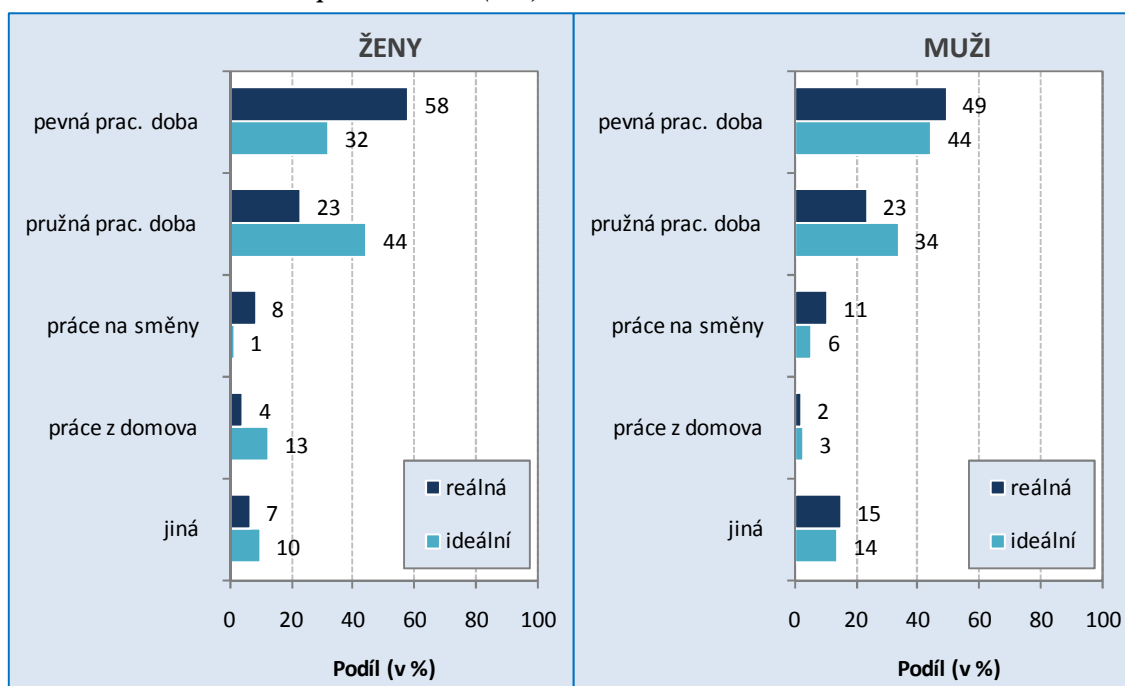
Pramen: RZV – sonda 6 – rodiče dětí ve věku do 6 let.

Mezi další způsoby výkonu zaměstnání usnadňující rodičům (především matkám) sladování práce a rodiny bývají vedle výše uvedených zkrácených úvazků řazeny též flexibilní formy pracovní doby, zejména pružná pracovní doba a práce vykonávaná z domova. Z odpovědí dotazovaných rodičů je zjevné, že pružná pracovní doba je matkami malých dětí jednoznačně nejpreferovanější formou pracovní doby. Za nejlepší pracovní dobu ji považuje téměř polovina matek, ačkoliv v současnosti takto pracuje pouze zhruba čtvrtina (podobně u otců malých dětí je podíl těch, kteří preferují pružnou pracovní dobu, vyšší než těch, kteří takto pracují, u mužů ovšem jak v realitě, tak v preferencích převažuje pevná pracovní doba – obr. 14.4). Práce z domova se v preferencích žen umístila na třetím místě (po pevné pracovní době).

To, že práce z domova i pružná pracovní doba patří k zatím ne příliš rozšířeným způsobům výkonu zaměstnání, ačkoliv by o ně byl zájem, je zapříčiněno nedostatečnou nabídkou ze strany zaměstnavatelů [podle Haberlové a Kyzlinkové (2007) pružnou pracovní dobu nabízí alespoň

některým skupinám zaměstnanců 43 % a všem zaměstnancům pouze 9 % zkoumaných podniků, v případě práce z domova jsou tyto podíly 14 %, resp. 1 % podniků].

Obr. 14.4 – Reálná a ideální pracovní doba (v %)

Pramen: RZV – sonda 6 – rodiče dětí ve věku do 6 let.

K dalším důležitým nástrojům usnadňujícím zaměstnaným rodičům malých dětí sladit péči o děti a domácnost s pracovními závazky patří kromě právě zmíněných flexibilních forem pracovních režimů též adekvátní zabezpečení péče o děti. Jak se ukázalo z tabulky 14.1, v českém prostředí je preferována osobní celodenní péče matky o dítě do zhruba tří let jeho věku, poté se značný podíl matek chce navrátit na pracovní trh a klíčovým se tak stává zabezpečení péče o děti pomocí institucionálních zařízení či pomocí jiné osoby. V poslední části tohoto příspěvku se proto zaměříme na srovnání preferovaných a reálných modelů zajištění péče o děti v závislosti na jejich věku podle výpovědí matek¹ dětí školního věku a matek samoživitelek.

Tabulky 14.2 a 14.3 ukazují, že jak v představách, tak v reálném chování dominuje ve způsobech zajištění péče o děti do 2 let téměř výhradně celodenní péče matek na rodičovské dovolené (podíl žen uvádějících, že o dítě pečovaly osobně, je nicméně ve všech případech o něco vyšší než podíl žen, které tuto péči preferují, což je zapříčiněno především preferencí zapojení otců do péče). V období od 2 do 3 let rovněž převažuje péče matky, ale jak ženy z úplných, tak i neúplných rodin by uvítaly vyšší zapojení otce dítěte (zejména formou střídavé péče), v realitě k němu však dochází jen velmi zřídka. Ostatní formy zajištění péče o takto staré

¹ Odpovědi otců zde neuvádíme, neboť jejich preference ani výpovědi o reálném zajištění péče o dítě se od výpovědí žen prakticky neliší, což se potvrdilo i při porovnání výpovědí partnerských dvojic, podle nichž v naprosté většině případů sdílí partneři v otázce preferovaných forem péče o dítě stejný názor (podrobněji viz Kuchařová et al., 2009).

děti, tzn. vzájemné hlídání s jinými rodiči/přáteli, hlídání najatou osobou či placené hlídání doma, jesle, resp. mateřská školka (alespoň na část dne) a pomoc ze strany prarodičů či jiných příbuzných, jsou uváděny minimálně (kromě období 2–3 let věku dítěte, kdy se v realitě do péče začínají pozvolna zapojovat prarodiče).

Tab. 14.2 – Způsoby zajištění péče o děti v závislosti na jejich věku – představy vs. realita, matky dětí školního věku (v %)

	6–11 měsíců		1–2 roky		2–3 roky		3–4 roky		více než 4 roky	
	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita
Já sama na RD/ v domácnosti	93,1	94,0	87,6	90,7	71,2	79,4	36,2	40,7	17,1	15,3
Partner na RD/ v domácnosti	3,9	2,4	3,9	3,2	5,8	3,6	3,5	1,2	0,8	-
Oba rodiče střídavě	1,5	0,8	6,2	2,0	9,3	2,8	5,8	2,0	3,5	2,4
Prarodiče/jiní příbuzní	-	1,2	1,2	2,8	5,4	6,0	10,1	8,3	6,6	8,8
Vzáj. hlídání s jinými rodiči	1,2	0,4	-	-	1,2	0,8	3,5	1,6	2,7	0,8
Najatá osoba/ placené hlídání	-	-	0,8	0,4	1,9	1,2	4,3	1,6	3,1	2,4
Jesle/mateřská škola	0,4	1,2	0,4	0,8	5,1	6,0	36,6	44,7	66,3	70,3

Pramen: RZV – sonda 3- rodiny se školními dětmi.

Tab. 14.3 – Způsoby zajištění péče o děti v závislosti na jejich věku – představy vs. realita, matky samoživitelky (v %)

	6–11 měsíců		1–2 roky		2–3 roky		3–4 roky		více než 4 roky	
	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita	představy	realita
já sama na RD/ v domácnosti	94,4	97,5	90,8	93,9	73,3	79,9	38,0	38,3	12,7	15,9
partner na RD/ v domácnosti	0,2	0,4	1,0	0,2	2,2	1,2	2,6	0,6	1,4	-
oba rodiče střídavě	2,4	0,2	4,8	1,2	11,2	1,7	9,3	2,5	3,6	1,1
prarodiče/jiní příbuzní	1,8	1,0	1,0	3,1	4,2	8,5	10,9	12,6	7,4	10,4
vzáj. hlídání s jinými rodiči	0,6	0,8	0,6	0,6	2,8	1,9	2,6	4,0	3,0	2,9
najatá osoba/ placené hlídání	0,2	-	1,0	0,6	2,6	1,2	5,2	2,7	4,4	1,8
jesle/mateřská škola	0,4	-	0,8	0,4	3,6	5,6	31,4	39,3	67,4	67,9

Pramen: RZV – sonda 5 – neúplné rodiny.

V období od 3 do 4 let věku se začínají vydělovat dvě hlavní skupiny, tj. jednak matky, které chtějí ještě zůstat s dítětem doma a využít možnosti pobírání rodičovského příspěvku do 4 let věku dítěte, a jednak matky, které se již chtějí navrátit do zaměstnání a využít služeb institucionálních zařízení péče o děti. U dětí ve věku nad 4 roky (než začnou chodit do školy) je

dominující podíl matek, které jak v preferencích, tak v realitě, umísťují své potomky do mateřských škol². Souhrnně pak lze říci, že ideální a reálné způsoby zajištění péče o malé děti se až na dílčí výjimky (pozorovatelné především u matek samoživitelek preferujících častější zapojení otce dítěte ve srovnání s jeho skutečnou participací na péči) sobě velmi blíží.

Závěr

Z výsledků výzkumů vyplývá, že naprostá většina osob je zastáncem rovných možností mužů a žen věnovat se profesnímu životu a kariéře a zároveň závazku obou partnerů podílet se na finančním zajištění domácnosti. Současně s tím jsou však stále zatíženi genderovými stereotypy přisuzujícími muži roli živitele rodiny a ženě hlavní zodpovědnost v péči o domácnost. V souladu s těmito postoji ve většině domácností platí tradiční rozdělení rolí, kdy ženy, většinou samy bez pomoci partnera, vykonávají klasické domácí práce a starají se o děti a muži se oproti tomu povětšinou angažují pouze v tzv. „mužských pracích“, jako jsou drobné opravy v bytě. Ženy jsou tak vystavovány dvojí zátěži plynoucí z nutnosti zajišťovat péči o domácnost a děti a zároveň se věnovat placenému zaměstnání.

Vhodným řešením při snaze skloubit tyto dvě oblasti se zdá být zajištění možností pracovat na zkrácený úvazek a využít flexibilních forem zaměstnání, zejména pružné pracovní doby a práce z domova. Zároveň je důležitá dostatečná nabídka způsobů zajištění péče o děti předškolního věku, především v podobě dostupné nabídky míst v mateřských školách, neboť po skončení rodičovské dovolené, jejíž délka je v českém prostředí nejčastěji tři roky, se nemalý podíl žen chce vrátit alespoň na část úvazku zpět do zaměstnání.

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu MŠMT „Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita“ (č. 2D06004)

Literatura

- HABERLOVÁ, V., KYZLINKOVÁ, R. 2007. *Rodina, zaměstnání a vzdělání VII. Sonda Rodinné potřeby zaměstnanců*. Zpráva z výzkumu. Praha: STEM, VÚPSV.
- CHALOUPKOVÁ, J., ŠALAMOUNOVÁ, P. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Praha: SOÚ AV ČR.
- KUCHAŘOVÁ, V., ETTLEROVÁ, S., MATĚJKOVÁ, B., SVOBODOVÁ, K., ŠŤASTNÁ, A. 2006a. *Harmonizace rodiny a rodičovství. Část 3 – Postoje a zkušenosti s harmonizací rodiny a zaměstnání rodičů dětí předškolního a mladšího školního věku*. Praha: VÚPSV.

² Zde je namísto připomenout, že údaje z oficiálních statistik o podílech dětí navštěvujících mateřské školy se od zde uváděných poměrně odlišují, neboť podle dat ÚIV navštěvuje mateřské školy zhruba čtvrtina všech dětí mladších tří let, tři čtvrtiny dětí ve věku tří až čtyř let a více než devadesát procent dětí čtyřletých a starších (Kuchařová, Svobodová, 2006). Uvedené rozdíly jsou zapříčiněny především výběrovými kritérii zkoumaných rodin, které nelze považovat za reprezentativní soubor.

- KUCHAŘOVÁ, V., ETTLEROVÁ, S., NEŠPOROVÁ, O., SVOBODOVÁ, K. 2006b. *Zaměstnání a péče o malé děti z perspektivy rodičů a zaměstnavatelů*. Praha: VÚPSV.
- KUCHAŘOVÁ, V., SVOBODOVÁ, K. 2006. *Sít' zařízení denní péče o děti předškolního věku v ČR*. Praha: VÚPSV.
- SVOBODOVÁ, K. 2008. Organizace domácnosti a kvalita partnerství. In Rychtaříková, J., Kuchařová, V. (eds.) *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: VÚPSV a PřF UK.
- KUCHAŘOVÁ, V. et al. 2009. *Rodina, zaměstnání a vzdělání*. Praha: VÚPSV.
- ŠŤASTNÁ, A. 2008. Děti a plodnost. In Rychtaříková, J., Kuchařová, V. (eds.) *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: VÚPSV a PřF UK.

Prameny dat

Muži a ženy v ČR: životní dráhy a mezigenerační vztahy (GGS: Generations and Gender Survey). 2005. Datový soubor založený na pravděpodobnostním stratifikovaném výběru obsahuje údaje za 10 006 respondentů české národnosti ve věku 18–79 let.

Rodina, zaměstnání a vzdělání (RZV). Sondy 2, 3, 5 a 6. 2006. Datové soubory.

- Sonda 2 – mladé rodiny – ženatí muži nebo vdané ženy ve věku 20 až 36 let, $\frac{3}{4}$ souboru s alespoň jedním dítětem ve věku 3 až 7 let, ostatní bezdětní, N = 500.
- Sonda 3 – rodiny se školními dětmi – ženatí muži nebo vdané ženy ve věku 36 až 50 let s alespoň jedním dítětem ve věku 7 až 12 let, N = 500.
- Sonda 5 – neúplné rodiny – osamělé matky s alespoň jedním dítětem ve věku 4 až 12 let, N = 500.
- Sonda 6 – rodiče dětí ve věku do 6ti let – dotazování oba manželé či druh a družka žijící ve společné domácnosti, jeden z rodičů ve věku 30–40 let, N = 400.

Autor

PhDr. Kamila Svobodová

Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v.v.i.

Palackého nám. 4

128 01 Praha 2

e-mail: kamila.svobodova@vupsv.cz